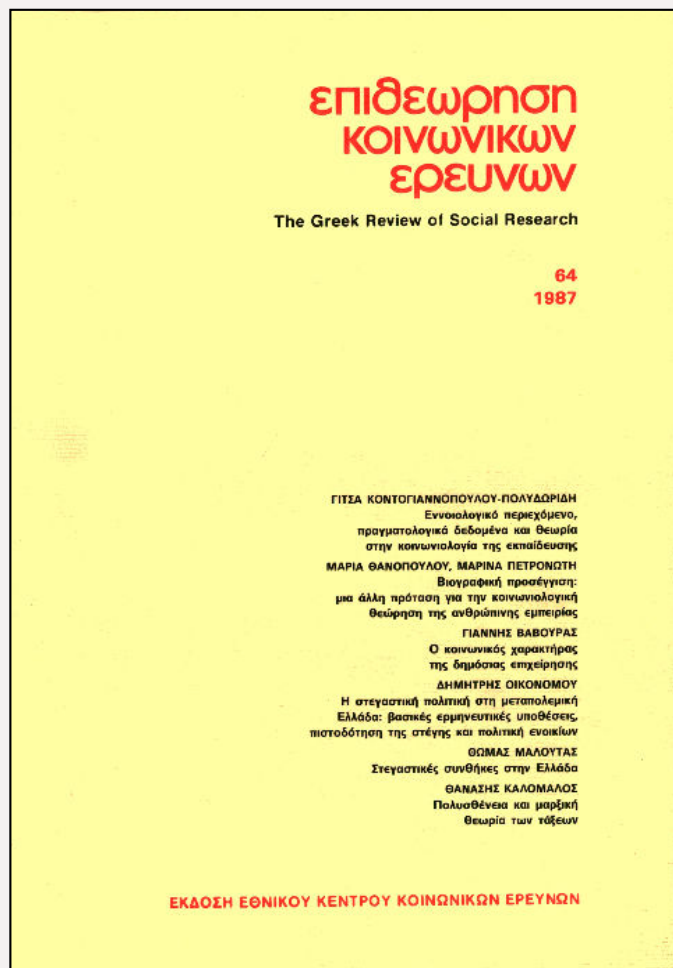

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 64, 1987

**Στεγαστικές συνθήκες στην Ελλάδα:
παρατηρήσεις σχετικά με τη διαμόρφωση & το
περιεχόμενο του ερωτηματολογίου της έρευνας
του ΕΚΚΕ «Κατοικία και Οικοδομικές
Επιχειρήσεις»**

Μαλούτας Θωμάς ΕΚΚΕ
<https://doi.org/10.12681/grsr.644>

Copyright © 1987 Θωμάς Μαλούτας

To cite this article:

Μαλούτας, Θ. (1987). Στεγαστικές συνθήκες στην Ελλάδα: παρατηρήσεις σχετικά με τη διαμόρφωση & το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου της έρευνας του ΕΚΚΕ «Κατοικία και Οικοδομικές Επιχειρήσεις». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 64(64), 130-146. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.644>

Θωμάς Μαλούτας*

ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
Παρατηρήσεις σχετικά με τη διαμόρφωση & το περιεχόμενο
του ερωτηματολογίου της έρευνας του ΕΚΚΕ
«Κατοικία και Οικοδομικές Επιχειρήσεις»

Για όλες τις εμπειρικές έρευνες που χρησιμοποιούν ερωτηματολόγιο, η διαδικασία διαμόρφωσής του αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές τους «στιγμές», με προφανείς επιπτώσεις στη συνολική διεξαγωγή τους. Στο πλαίσιο της έρευνας του ΕΚΚΕ «Κατοικία και Οικοδομικές Επιχειρήσεις στην Ελλάδα» η διαδικασία διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου για τις στεγαστικές συνθήκες αναδείχθηκε, λόγω της σημασίας της, στη, μέχρι στιγμής, πιο ενδιαφέρουσα και πιο έντονη δραστηριότητα της σχετικής ερευνητικής ομάδας.

Η διαδικασία διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου για τις στεγαστικές συνθήκες άρχισε μετά από ένα στάδιο προετοιμασίας κατά το οποίο πραγματοποιήθηκε σειρά προκαταρκτικών μελετών που στόχευαν κυρίως στη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για τη διαμόρφωση αυτή (Κουβέλη, Σακελλαρόπουλος, 1984, Κουβέλη, Οικονόμου, 1985, Ησαΐας, Κοτζαμάνης, 1985 και Καμούτση, Μαλούτας, 1986α). Στις παραπάνω μελέτες πρέπει να προστεθούν τόσο η αρχική πρόταση για την έρευνα (Κουβέλη, 1982), όσο και ορισμένες εργασίες που, άμεσα ή έμμεσα, εντάσσονται στο πλαίσιο της ίδιας προετοιμασίας (Κουβέλη, 1984, Κοτζαμάνης, Μαλούτας, 1985, Μαλούτας, 1986 και Καμούτση, Μαλούτας, 1986β).

Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας —ένα τριαντασέλιδο απογραφικό δελτίο (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 1986)— χρησιμοποιείται ήδη από την ΕΣΥΕ στην οποία έχει ανατεθεί η συλλογή του εμπειρικού υλικού της σχετικής έρευνας. Η κριτική του περιεχομένου του ερωτηματολογίου, αλλά και της διαδικασίας διαμόρφωσής του, είναι απαραίτητη προϋπόθεση τόσο για την επεξεργασία του

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

συλλεγόμενου υλικού, όσο και για τη δημιουργία πραγματικών συνθηκών εκμετάλλευσης της ερευνητικής εμπειρίας. Στο πλαίσιο αυτό εγγράφονται και οι στόχοι του παρόντος κειμένου που, παράλληλα, διαφοροποιείται έναντι ορισμένων θέσεων που περιέχονται σε άρθρο —με το ίδιο θέμα— της υπεύθυνης της σχετικής έρευνας που δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο τεύχος της *Επιθεώρησης* (Κουβέλη, 1986).

* * *

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές κατά τη διεξαγωγή του έργου τους δεν είναι μόνο επιστημονικά. Η ερευνητική πρακτική, και ιδιαίτερα η θεσμοθετημένη ως επαγγελματική απασχόληση, εγγράφεται σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια που παρουσιάζονται με τη μορφή ερευνητικών θεσμών, ενδιαφερόμενων χρηματοδοτών, εποπτευόντων οργανισμών κτλ. Τα προβλήματα που παρουσιάζονται στο επίπεδο της διασύνδεσης των διαδικασιών κοινωνικής «πλαισίωσης» της ερευνητικής δραστηριότητας δεν είναι μεν επιστημονικά (με τη στενή έννοια) αλλά η ύπαρξή τους επηρεάζει, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, τη διεξαγωγή της και, σε τελική ανάλυση, την ποιότητα του αποτελέσματός της.

Ένα από τα βασικά προβλήματα αυτού του είδους για τα ελληνικά ερευνητικά ιδρύματα, που επηρέασε έντονα και τη δραστηριότητα της δικής μας ερευνητικής ομάδας, είναι, οπωσδήποτε, η έλλειψη σύγχρονου θεσμικού πλαισίου το οποίο να ρυθμίζει, εκτός των άλλων, τις σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των ερευνητών, τα όρια παρέμβασης του κάθε ερευνητή στο συλλογικό έργο με την κατοχύρωση του συλλογικού χαρακτήρα του τελευταίου και, γενικότερα, τον τρόπο λειτουργίας των ερευνητικών ομάδων.

Η ρευστότητα που υπάρχει σήμερα στο επίπεδο της θεσμικής κατοχύρωσης της ερευνητικής πρακτικής έχει ως επίπτωση τη διόγκωση και, συχνά, την αλλοίωση του χαρακτήρα των επιστημονικών διαφωνιών και τη δυσκολία διευθέτησής τους. Η ρευστότητα αυτή δεν δημιουργεί, βέβαια, τις επιστημονικές διαφωνίες και θα ήταν σκοταδιστική η υποστήριξη θεσμικού πλαισίου το οποίο, στο όνομα της αποτελεσματικότητας και της επίσπευσης διαδικασιών, θα παρεμπόδιζε την έκφρασή τους. Η λειτουργία ενός σύγχρονου θεσμικού πλαισίου θα πρέπει να συνίσταται, ως προς αυτό το θέμα, όχι στην παρεμπόδιση —τυπική ή ουσιαστική— του επιστημονικού διαλόγου, αλλά στην προσφορά δημιουργικών διεξόδων, όταν αυτός καταλήγει σε αδιέξοδο.

Η σημερινή ρευστότητα, εξάλλου, δεν είναι συνώνυμη της ιεραρχικής χαλαρότητας. Αντίθετα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μία ιεραρχική διάκριση που υφίσταται σήμερα στο πλαίσιο των ερευνητικών ομάδων μεταξύ υπευθύνου/ης έρευνας και ερευνητή/τριας εντείνει τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα της ερευνητικής δραστηριότητας, οδηγεί πιο εύκολα —όπου υπάρχουν

και εκφράζονται ζωντανά διαφορετικές απόψεις— σε συγκρούσεις και αυξάνει, κατά συνέπεια, τις παρεμβάσεις των διοικήσεων των ερευνητικών κέντρων τις οποίες εμπλέκει άμεσα στα εσωτερικά των ερευνητικών ομάδων ως επιλυτές προβλημάτων.

Παρ' όλη την ύπαρξη του παραπάνω πλαισίου, το οποίο επηρέασε έντονα, όπως προανέφερα, και τη λειτουργία της δικής μας ομάδας, η διαδικασία διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου της έρευνας χαρακτηρίζεται από ορισμένα πολύ θετικά στοιχεία. Το θετικότερο μεταξύ των στοιχείων αυτών είναι, χωρίς αμφιβολία, η συλλογικότητα τόσο σε σχέση με τη διαδικασία, όσο και με το αποτέλεσμα. Κατά την τελική φάση της εκπόνησης —Σεπτέμβριος μέχρι και Δεκέμβριος 1985— οι συνεδριάσεις της ομάδας ήταν σχεδόν καθημερινές και κοπιαστικές λόγω διάρκειας αλλά και έντασης. Οι διαφωνίες εξειδικεύονταν, πλέον, σε πολύ συγκεκριμένα ζητήματα και οδηγούσαν τον καθένα σε αύξηση της δουλειάς προετοιμασίας για την υποστήριξη των προτάσεων που θα υπέβαλε σε κάθε συνεδρίαση, καθώς και σε αύξηση της προσπάθειας πειστικής και θεμελιωμένης εναντίωσης σε «αντίπαλες» προτάσεις. Ο συλλογικός χαρακτήρας του αποτελέσματος προκύπτει τόσο από το γεγονός ότι όλα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας αναγνωρίζουν τη συμβολή τους σε αυτό, όσο και από τη σύγκρισή του με τις αρχικές προσπάθειες διατύπωσης από τις οποίες διαφοροποιήθηκε σχεδόν απόλυτα.

* * *

Ένα από τα χαρακτηριστικά του ερωτηματολογίου που, καταρχήν τουλάχιστον, θεωρείται προβληματικό είναι η σχετικά μεγάλη του έκταση. Μορφοποιήθηκε τελικά σε ένα τριαντασέλιδο φυλλάδιο που περιλαμβάνει 8 τμήματα και 120, περίπου, ερωτήσεις. Παρ' όλα αυτά, η απαιτούμενη διάρκεια για τη συμπλήρωσή του βρίσκεται μέσα σε λογικά χρονικά όρια.¹ Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που διαμόρφωσαν την ανάγκη μιας εκτεταμένης διερεύνησης. Θα αναφερθούμε σε εκείνους που θεωρούμε σημαντικότερους.

Η έρευνα για τις στεγαστικές συνθήκες είναι η πρώτη εκτεταμένη έρευνα στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της οποίας θα υπάρξει η δυνατότητα συσχέτισης των στεγαστικών συνθηκών με μια σχετικά εκτενή σειρά δεικτών που αφορούν την κοινωνική δομή του στεγαζόμενου πληθυσμού. Οι συγκεκριμένοι σχετικοί δείκτες τους οποίους περιέχει το ερωτηματολόγιο αναφέρονται σε ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών (αριθμός μελών, σχέ-

1. Στο πλαίσιο της δοκιμαστικής έρευνας ο απαιτούμενος χρόνος για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου κυμάνθηκε συνήθως μεταξύ 45 και 60 λεπτών, ενώ, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, η έκταση του ερωτηματολογίου δεν φαίνεται να έχει δημιουργήσει προβλήματα στη συμπλήρωσή του από τους συνεντευκτές της ΕΣΥΕ.

σεις συγγένειας μεταξύ τους, φύλο, ηλικία, τόπος γέννησης, έτος εγκατάστασης στην πόλη της τωρινής διαμονής τους, επίπεδο εκπαίδευσης), σε στοιχεία για την απασχόληση (διάκριση μεταξύ κύριας και δευτερεύουσας απασχόλησης, θέση στο επάγγελμα, κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού τομέα απασχόλησης, ωράρια), σε στοιχεία για το εισόδημα και, τέλος, σε στοιχεία για τις καθημερινές μετακινήσεις μεταξύ τόπου εργασίας και τόπου κατοικίας.

Τα υπάρχοντα στοιχεία και οι δυνατότητες συσχέτισης που παρέχουν μεταξύ στεγαστικών συνθηκών και κοινωνικής δομής είναι περιορισμένα. Προέρχονται όλα από έρευνες της ΕΣΥΕ —απογραφές προϋπολογισμών— και είναι αμφίβολης καταλληλότητας, τουλάχιστον για τις συσχετίσεις που μας ενδιαφέρουν. Οι απογραφές κτιρίων (ΕΣΥΕ, 1974 και 1975) δεν προσφέρουν καθόλου δυνατότητες συσχέτισης. Οι οικογενειακοί προϋπολογισμοί (ΕΣΥΕ, 1957-8, 1962-3, 1968-9, 1974, 1982), ενώ καλύπτουν μερικώς την έλλειψη σχετικών στοιχείων, διέπονται από τη λογική των πλήρως εκχρηματισμένων καταναλώσεων ή, τουλάχιστον, των καταναλωτικών πρακτικών που μπορούν πάντα να αναχθούν σε χρηματικές δαπάνες, πράγμα που θέτει σημαντικά προβλήματα ερμηνείας των υφιστάμενων πρακτικών, ιδιαίτερα στο πλαίσιο συνθηκών όπως οι ελληνικές.²

Τέλος, στις απογραφές πληθυσμού υπάρχουν ορισμένα στοιχεία που αφορούν τις στεγαστικές συνθήκες και τα οποία μπορούν να συσχετισθούν με τα στοιχεία που συλλέγονται παράλληλα και αφορούν την κοινωνική δομή. Όμως και αυτών των στοιχείων το φάσμα είναι περιορισμένο, ενώ, παράλληλα, είναι προβληματική και η με μεγάλη καθυστέρηση δημοσίευσή τους.³

Τα παραπάνω δικαιολογούν, κατά τη γνώμη μας, την έκταση των δύο πρώτων τμημάτων του ερωτηματολογίου που αναφέρονται στα γενικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν την κοινωνική φυσιογνωμία του νοικοκυριού.

* * *

Προσπαθώντας να καλύψουμε το πεδίο των συσχετίσεων που προαναφέραμε, διαμορφωνόταν, παράλληλα, η προσέγγιση που θα χαρακτήριζε το όλο εγχείρημα και η οποία, ως επιλογή, τέθηκε με μάλλον ιδιόμορφο τρόπο. Η ιδιομορφία, στην περίπτωση αυτή, έγκειται κυρίως στον έμμεσο και αποσπασματικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε το σχετικό ζήτημα. Πράγματι,

2. Σχετικά επιφυλακτική και σχεδόν εξαντλητική χρήση των στοιχείων αυτών έχει ήδη γίνει (Εμμανουήλ, 1977 και 1979).

3. Τα σχετικά στοιχεία των απογραφών του 1971 δημοσιεύτηκαν μόλις το 1982 και αφορούν μόνο την περιοχή της πρωτεύουσας (ΕΣΥΕ, 1982).

παρά την προετοιμασία της ερευνητικής ομάδας, που φαίνεται και από τον αριθμό των προκαταρκτικών εκθέσεων, δεν δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις κοινής προσέγγισης, όπως προκύπτει και από το περιεχόμενο των ίδιων προκαταρκτικών εκθέσεων. Η προετοιμασία επικεντρώθηκε, δηλαδή, στη συγκέντρωση και συστηματοποίηση των υπαρχόντων σχετικών στοιχείων, ενώ στο πλαίσιο της δεν δόθηκε αρκετή προσοχή στις εκφρασμένες ή λανθάνουσες διαφορές προσέγγισης.⁴ Η διαδικασία διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου άρχισε με δεδομένη την πιο πάνω κατάσταση. Παράλληλα, η χρονική πίεση για την παράδοση του ερωτηματολογίου στην ΕΣΥΕ σε τελική μορφή—που σήμαινε ότι στο προβλεπόμενο χρονικό διάστημα θα έπρεπε να έχει ολοκληρωθεί και η δοκιμαστική έρευνα και να έχει γίνει αναπροσαρμογή του ερωτηματολογίου σύμφωνα με τα πορίσματά της—σε συνδυασμό με τον όγκο της δουλειάς δημιούργησαν ένα κλίμα μέσα στο οποίο παραμερίστηκαν οι γενικότερες συζητήσεις που δεν άπτονταν των συγκεκριμένων προβλημάτων διατύπωσης του ερωτηματολογίου. Έτσι, η διαμόρφωση της προσέγγισης και η συζήτηση γι' αυτήν έγινε με έμμεσο και αποσπασματικό τρόπο, μέσω, δηλαδή, των συγκεκριμένων ερωτήσεων που πρότειναν τα μέλη της ομάδας και οι οποίες εντάσσονταν στις, λιγότερο ή περισσότερο, συγκροτημένες και επεξεργασμένες προσεγγιστικές κατευθύνσεις του καθενός.

Χωρίς να υπάρχει κάποια απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ ατόμων και προσεγγίσεων μπορούμε να εντάξουμε τις τελευταίες σε τρεις βασικές κατηγορίες:

α) Στατιστικές προσεγγίσεις του τύπου που χρησιμοποιεί η ΕΣΥΕ. Η κατηγορία αυτή χαρακτηρίζεται από την απουσία συνολικής και συνεκτικής υπόθεσης για το υπό διερεύνηση ζήτημα, έχει κυρίως ανιχνευτικό χαρακτήρα και κινείται στα ίχνη αντίστοιχων διεθνών πρακτικών. Πρόσθετο βασικό μειονέκτημα των προσεγγίσεων αυτών αποτελεί το γεγονός ότι, κινούμενες στα ίχνη που προαναφέραμε, έχουν διαμορφωθεί με βάση τις ανάγκες διερεύνησης των στεγαστικών προβλημάτων σε συνθήκες αρκετά διαφορετικές από τις ελληνικές. Η απουσία συνολικής και συνεκτικής υπόθεσης δεν ευνοεί την συνειδητοποίηση της ανάγκης επανεπεξεργασίας και προσαρμογής των προσεγγίσεων της κατηγορίας αυτής στις συγκεκριμένες συνθήκες και τελικά εγκλωβίζεται σε ένα ουσιαστικά ακατάλληλο σχήμα.⁵

4. Είναι χαρακτηριστικό, από την άποψη αυτή, ότι η πολλές φορές προγραμματισμένη σειρά συζητήσεων για τη γενική κατεύθυνση της έρευνας δεν πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά ποτέ, αναβαλλόμενη πάντοτε είτε λόγω της δεδομένης προτεραιότητας των πρακτικών θεμάτων και των συμβατικών υποχρεώσεων, είτε λόγω της συχνής όξυνσης των προβλημάτων που συνεπάγεται η ρευστότητα στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων.

5. Μια τέτοια προσέγγιση χαρακτηρίζει, σε μεγάλο βαθμό, τόσο την αρχική πρόταση για την έρευνα (Κουβέλη, 1982) όσο και την πρώτη προκαταρκτική έκθεση της ομάδας (Κουβέλη,

β) Προσεγγίσεις που χαρακτηρίζονται από στενή ερμηνεία του όρου «στεγαστικές συνθήκες», με τοποθέτηση του φυσικού χώρου της κατοικίας ως άξονα της έρευνας που καταλήγουν σε —ή προέρχονται από— αρχιτεκτονικής/τεχνικής φύσης αναζητήσεις.

γ) Η τρίτη κατηγορία προσεγγίσεων, που πιστεύουμε ότι χαρακτηρίζει, σε σημαντικό βαθμό, και το τελικό αποτέλεσμα, δίνει έμφαση στις συσχετίσεις των κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών των στεγαζομένων και των πρακτικών στέγασής τους. Στο πλαίσιο της έμφασης αυτής σημαντική θέση κατέχει η προσπάθεια που καταβλήθηκε για την προσαρμογή —σύμφωνα με συγκεκριμένες υποθέσεις— των παραπάνω συσχετίσεων στις απαιτήσεις διερεύνησης των συγκεκριμένων ελληνικών συνθηκών και των ιδιομορφιών τους.⁶

Κινηθήκαμε, καθώς προχωρούσε η διαδικασία διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου, όλο και περισσότερο στο πλαίσιο της τρίτης αυτής κατηγορίας προσεγγίσεων, έχοντας διαπιστώσει την ανεπάρκεια ορισμένων κλασικών εννοιολογικών εργαλείων ως ερμηνευτικών παραμέτρων. Η σχετικοποίηση της ερμηνευτικής δυνατότητας των αναγκών της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και της αξιοποίησης του κεφαλαίου στο πλαίσιο της παραγωγής και κυκλοφορίας της κατοικίας-εμπόρευμα για τις στεγαστικές συνθήκες οδήγησε στην ανάγκη διεύρυνσης των συλλεγόμενων πληροφοριών με τρόπο που να καλύπτει και τη διεύρυνση της προβληματικής. Στο σημείο αυτό εννοούμε τόσο τα γενικά ερωτήματα που συμπεριλάβαμε και τα οποία θα επιτρέψουν τον έλεγχο του ειδικού βάρους παραγόντων διαμόρφωσης των στεγαστικών συνθηκών, όπως το μέγεθος του νοικοκυριού, ο αριθμός των εργαζόμενων μελών του, η θέση τους στον βιολογικό κύκλο, ο τύπος της απασχόλησής τους κτλ.,⁷ όσο και εκείνα που αναφέρονται στις συγκεκριμένες ελληνικές ιδιομορφίες και αποκτούν, έτσι, ιδιαίτερη σημασία. Με αυτή τη δεύτερη κατηγορία ερωτημάτων θα προσπαθήσουμε να ελέγξουμε το ειδικό βάρος παραγόντων διαμόρφωσης των στεγαστικών συνθηκών όπως:

Σακελλαρόπουλος, 1984), πράγμα που επέτεινε την ανάγκη διεξαγωγής των συζητήσεων για τον γενικό προσανατολισμό της έρευνας, οι οποίες, όπως προανέφερα, ουδέποτε έγιναν, για διάφορους λόγους, άμεσα και συγκροτημένα.

6. Η έννοια της ιδιομορφίας και της ιδιαιτερότητας είναι ουσιαστικά ταυτολογική. Κάθε συγκεκριμένη κατάσταση είναι ιδιαίτερη και ιδιόμορφη. Οι ελληνικές συνθήκες αναφέρονται, στην περίπτωση αυτή, ως ιδιόμορφες σε σχέση με εκείνες των χωρών που αποτέλεσαν το πλαίσιο επεξεργασίας των βασικών θεωρητικών προτάσεων για τα ζητήματα της κατοικίας. Η ιδιομορφία τους συνίσταται στο οπωσδήποτε χαμηλότερο επίπεδο και στον ενδεχομένως διαφορετικό τύπο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, ενώ η συγκρισιμότητά τους βασίζεται στον κοινό κυρίαρχο τρόπο παραγωγής.

7. Στους παράγοντες αυτούς, που διερευνώνται πλέον συστηματικά σύμφωνα με τη διεθνή πρακτική στις σχετικές έρευνες, θα έπρεπε να είχαν προστεθεί η σταθερότητα της απασχόλησης και η θέση των μελών του νοικοκυριού στα διάφορα δίκτυα κοινωνικοποιημένης κατανάλωσης καθώς και στο σύστημα κοινωνικής αρωγής.

- η «ατελής προλεταριοποίηση» της ελληνικής κοινωνικής δομής, μέσω της διερεύνησης της χρήσης διαθέσιμων περιουσιακών στοιχείων για στέγαση·
- τα συγγενικά, ή σε τοπική βάση, δίκτυα αλληλοβοήθειας, τόσο στο επίπεδο της απόκτησης στέγης, όσο και σε εκείνο των καθημερινών πρακτικών κατανάλωσής της·
- οι πρακτικές υποκατάστασης εμπορευματικών καταναλώσεων με προσωπική εργασία όσον αφορά την απόκτηση στέγης και οικιακού εξοπλισμού.

Παράλληλα δε, θα διερευνήσουμε ορισμένα στοιχεία που εμφανίζονται ως ιδιομορφίες, με την έννοια που ήδη αναφέραμε, όπως η χωροθέτηση της κατοικίας και οι καθημερινές μετακινήσεις που συνεπάγεται, η χρήση της κατοικίας για επαγγελματική στέγη, η συστηματική χρήση δευτερεύουσας κατοικίας στις παρυφές των μεγάλων αστικών κέντρων και ιδιαίτερα της πρωτεύουσας κτλ.,⁸ τα οποία θα πρέπει να εντάξουμε στην προσπάθεια συνολικής ερμηνείας των στεγαστικών συνθηκών.

Τα παραπάνω θέματα αποκτούν σημασία και συνοχή μεταξύ τους στο πλαίσιο της υπόθεσης ότι αποτελούν ουσιαστικά γνωρίσματα της ελληνικής πραγματικότητας στο ζήτημα της στέγας. Ταυτόχρονα, τα ίδια αυτά θέματα εγγράφονται σε μια συνολικότερη θεωρητική πρόταση για την κατάσταση που χαρακτηρίζει τη στέγαση ως μέρος της διαδικασίας κοινωνικής αναπαραγωγής και η οποία, συνοπτικά, περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία:

α) Δέχεται ως λογική συνέπεια του χαμηλού επιπέδου της παραγωγικής διαδικασίας τις, συγκριτικά, περιορισμένες απαιτήσεις⁹ που απορρέουν για την ποιότητα της συνολικής αναπαραγωγής των φορέων της εργασιακής δύναμης και για τη στέγαση ειδικότερα. Οι περιορισμένες αυτές απαιτήσεις, σε συνδυασμό με το χαμηλό επίπεδο εξειδίκευσης της εργασιακής δύναμης με το οποίο εναρμονίζονται, οδηγούν και σε περιορισμένη κινητικότητα του τόπου εργασίας (Beaujeu-Garnier, 1980, 243), πράγμα που επιτρέπει τη σχετική

8. Στην ενδεικτική παράθεση των παραγόντων αυτών που θα διερευνηθούν να προσθέσουμε και ορισμένους που δεν συμπεριελήφθησαν, όπως οι οικογενειακές στρατηγικές στέγας, ο ενδοοικογενειακός καταμερισμός εργασίας όσον αφορά την «εργασία για την κατανάλωση» (Preteceille κ.ά., 1975, 33-59) στο χώρο της κατοικίας, ο ρόλος των δικτύων γνωριμίας στην εξεύρεση στέγης —ενοικιαζόμενης— ή στη διαδικασία δημιουργίας των απαραίτητων προϋποθέσεων για την παραγωγή της κτλ.

9. Οι περιορισμένες απαιτήσεις αφορούν τις λογικά υπολογιζόμενες «ανάγκες» για την αναπαραγωγή της παραγωγικής διαδικασίας και, στο πλαίσιο αυτό, του κάθε συστατικού της στοιχείου ανάλογα με αυτές. Πρόκειται για μια φονξιοναλιστική διατύπωση, ένα λογικό κατασκεύασμα —βλέπε κριτική της έννοιας της δομικής ανάγκης στον Giddens (1981, 17-19)— που δεν ταυτίζεται, αλλά ούτε και ερμηνεύει ικανοποιητικά τη συγκεκριμένη διαμόρφωση των σχετικών συμπεριφορών.

σταθερότητα του τόπου κατοικίας και, κατά συνέπεια, εναρμονίζεται με την ιδιοκατοίκηση ως καθεστώς ενοίκησης.

β) Σημειώνει την, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, περιορισμένη και ιδιόμορφη διείσδυση των σύγχρονων καπιταλιστικών σχέσεων στο χώρο της παραγωγής της κατοικίας —ιδιαίτερα με τη μορφή της αντιπαροχής— που δεν μπορεί δομικά να απειλήσει με ουσιαστική φθορά το ειδικό βάρος και με αλλοίωση την κοινωνική φυσιογνωμία της ιδιοκτησίας αστικής γης και, ειδικότερα, τη θέση της τελευταίας στη διαδικασία παραγωγής της κατοικίας. Σημειώνει, επίσης, τον συνεπαγόμενο χαμηλό δείκτη συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας κατοικιών και τις επιπτώσεις του στην αγορά του προϊόντος.

γ) Υπογραμμίζει την κοινωνικά εξαπλωμένη ύπαρξη δυνατοτήτων διατήρησης από τους χρήστες της πρωτοβουλίας στη διαδικασία παραγωγής της κατοικίας και, συχνά, τη δυνατότητα έντονα «αυτόνομης» σχετικής παραγωγής. Εντοπίζει, επίσης, το γεγονός ότι η πραγματική άσκηση των δυνατοτήτων αυτών επηρεάζει, μέσω της αγοράς, και την «καθαρά» εμπορευματική παραγωγή της κατοικίας, από την οποία, βέβαια, επηρεάζεται παράλληλα.¹⁰

δ) Λαμβάνει υπόψη την ύπαρξη και λειτουργία κοινωνικών πρακτικών, θεσμοθετημένων (π.χ. προίκια-γονική παροχή, δωρεά) και μη (π.χ. συγκατοίκηση διευρυμένων μορφών οικογένειας, δίκτυα αλληλοβοήθειας) που επιτρέπουν την ορθολογική¹¹ αξιοποίηση του διαθέσιμου οικογενειακού οικιστικού αποθέματος και την ομαλή μεταβίβασή του από γενιά σε γενιά για την επίκαιρη κάλυψη των σχετικών αναγκών.

ε) Τέλος, σημειώνει τον αυξημένο ρόλο της ιδεολογικής πρόσδεσης και του συμβολικού χαρακτήρα της ιδιοκατοίκησης στη μορφοποίηση των λύσεων του προβλήματος της κατοικίας, τον οποίο συνδέει άμεσα με τις πραγματικές επιπτώσεις του καθεστώτος αυτού ενοίκησης στις στεγαστικές συνθήκες (Καμούτση, Μαλούτας, 1986β, 104-111).

Πρόκειται, δηλαδή, για μια σύνθετη εικόνα, όπου οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της κατανάλωσης κατοικίας και, κατά συνέπεια, των στεγαστικών συνθηκών προκύπτουν τόσο από παράγοντες που εγγράφονται στο χώρο των κλασικών δομών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όσο και από άλλους προκαπιταλιστικής καταγωγής. Ο τρόπος συνύπαρξης των παραγόντων αυτών αποτελεί ένα από τα βασικά ζητήματα που, σε κάποιο

10. Ένα σημαντικό ερώτημα που δημιουργείται στο σημείο αυτό αφορά την αντιστοιχία, ή, μάλλον, το βαθμό στον οποίο ο πιο πάνω διαχωρισμός αντιστοιχεί σε κοινωνικά διαφοροποιημένα τμήματα της αγοράς κατοικίας και, κατ' επέκταση, το ειδικό βάρος του κάθε τμήματος, τις μεταξύ τους σχέσεις και τις επιπτώσεις της παράλληλης ύπαρξής τους για το καθένα.

11. Για την έννοια με την οποία χρησιμοποιείται εδώ ο όρος «ορθολογική», βλέπε Καμούτση, Μαλούτας (1986β).

βαθμό, θα φωτίσει αυτή η έρευνα. Αυτό που μπορούμε να πούμε σήμερα όμως είναι ότι θα ήταν σφάλμα ο εμπορευματικός χαρακτήρας και ο χαρακτήρας αυτοκατανάλωσης που συνυπάρχουν στην κατανάλωση της κατοικίας, με διαφορετικές μορφές και συσχετισμούς κατά περίπτωση, να θεωρηθούν αναγκαστικά και ασυμβίβαστα ανταγωνιστικοί. Στοιχεία του δεύτερου λειτουργούν συχνά και ως ασφαλιστικές δικλίδες για την έκφραση των αντιφάσεων που συνεπάγεται ο πρώτος, οδηγώντας σε μια κατάσταση σχετικής ισορροπίας.¹² Όσον αφορά την κατάσταση αυτή, το ερωτηματολόγιο θα διευκολύνει τον εντοπισμό και τη διερεύνηση ορισμένων από τα στοιχεία εξισορρόπησης καθώς και αποσταθεροποίησης.

Η ισορροπία δεν εννοείται, στην περίπτωση αυτή, τόσο μεταξύ σύγχρονων και παραδοσιακών στοιχείων στην παραγωγή και κατανάλωση της κατοικίας —αφού, όπως είπαμε, τα δεύτερα συχνά ενσωματώνονται στη λογική των πρώτων αλλοιώνοντας, βέβαια, τον «σύγχρονο» χαρακτήρα τους και, εν μέρει, την ίδια τη λογική τους— όσο στη συνολική λειτουργία του ζητήματος της κατοικίας (λειτουργία συγκυριακού μεν χαρακτήρα, αλλά σε ορίζοντα μεγάλης διάρκειας) που ενέχει στοιχεία άμβλυνσης της έκφρασης των σχετικών κοινωνικών αντιφάσεων, με αμβλυντικές επιπτώσεις και στην έκφραση των γενικότερων αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν το σύνολο των διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής.

* * *

Η θεωρητική πρόταση που σκιαγραφήθηκε πιο πάνω είναι φανερό ότι δεν μπορεί να καλυφθεί από την ανάπτυξη της εμπειρικής έρευνας μόνο στο επίπεδο των στεγαστικών συνθηκών. Η εξάντληση των όποιων δυνατοτήτων της προϋποθέτει τη διενέργεια ερευνών για την παραγωγή της κατοικίας,¹³ την πραγματική ιδιοποίησή της (χρήση), τις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές που συνδέονται με την κατανάλωσή της κτλ. Προς το παρόν όμως, και όσον αφορά τις στεγαστικές συνθήκες, πιστεύω ότι αποτελεί γόνιμο πλαίσιο επεξεργασίας κατευθύνσεων και υποθέσεων.

Στο πλαίσιο της οπτικής που απορρέει από μια τέτοια πρόταση, οι βασικές υποθέσεις που διατυπώνονται στο άρθρο της Α. Κουβέλη που προαναφέρθηκε (1986) όσον αφορά το καθεστώς ενοίκησης, για παράδειγμα, μοιάζουν οπωσδήποτε περιορισμένες και, κατά συνέπεια, περιοριστικές.¹⁴ Βασικό

12. Για μια παρουσίαση των στοιχείων που οδήγησαν σε μια τέτοια ισορροπία στον τομέα της εργατικής-λαϊκής στέγασης κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλέπε Κοτζαμάνης, Μαλούτας (1985).

13. Στην παρούσα έρευνα προβλέπεται η διερεύνηση της διαδικασίας παραγωγής της κατοικίας σε επόμενη φάση.

14. Οι υποθέσεις αυτές αναφέρονται στην άμεση σύνδεση του καθεστώτος ενοίκησης με

χαρακτηριστικό των υποθέσεων αυτών είναι το γεγονός ότι δεν συνδέονται επαρκώς και με στοιχεία της υπό μελέτη πραγματικότητας, με αποτέλεσμα να αποτελούν όχι ιδιαίτερα γόνιμες κατευθύνσεις για τη διερεύνησή της. Ένα άλλο χαρακτηριστικό των παραπάνω υποθέσεων, που περιορίζει επίσης τη λειτουργικότητά τους, είναι ότι σε μεγάλο βαθμό είναι ταυτολογικές. Το να υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι το καθεστώς ενοίκησης συνδέεται με τις στεγαστικές δαπάνες δεν προωθεί ιδιαίτερα τις δυνατότητες διερεύνησης των σχετικών θεμάτων. Εξάλλου, στο πλαίσιο των υποθέσεων αυτών —και εδώ βρίσκεται ίσως το σημαντικότερο πρόβλημα— το καθεστώς ενοίκησης αντιμετωπίζεται ως παράγων διαμόρφωσης των στεγαστικών συνθηκών, ως ανεξάρτητη μεταβλητή, πράγμα που υποδηλώνει την εξαίρεσή του από το πεδίο των συστατικών τους στοιχείων, με αποτέλεσμα να γεννώνται ερωτήματα για το περιεχόμενο του όρου «στεγαστικές συνθήκες». Παράλληλα, και σε συνδυασμό με την απουσία αναφοράς σε συνολικότερη σχετική θεωρητική πρόταση, το καθεστώς ενοίκησης απομονώνεται, χάνεται η δυνατότητα συνεκτικής παρουσίασης των στεγαστικών συνθηκών και η προσέγγιση «αφήνεται» αναγκαστικά στον εμπειρισμό.¹⁵

Ένα άλλο παράδειγμα προσέγγισης συγκεκριμένου θέματος στο ίδιο άρθρο (Κουβέλη, 1986) —που υποδηλώνει συνολικότερη προσέγγιση η οποία πιστεύω ότι, αφ' ενός, δεν είναι γόνιμη, με την έννοια που ανέφερα πιο πάνω και, αφ' ετέρου, δεν αντιπροσωπεύει το σύνολο των τάσεων που εκφράστηκαν μέσα στην ερευνητική ομάδα, αλλά ούτε και το τελικό αποτέλεσμα όσον αφορά το ερωτηματολόγιο— αναφέρεται στην αντιμετώπιση των στεγαστικών δαπανών. Θα αναφερθώ ειδικά σε αυτό που η Α. Κουβέλη, μιλώντας για το σχετικό θέμα, χαρακτηρίζει ως «το μεγαλύτερο πρόβλημα σε σχέση με τον αρχικό σχεδιασμό της έρευνας» και το οποίο έγκειται «στην αδυναμία προσέγγισης των σημερινών δαπανών των νοικοκυριών οι οποίες προκύπτουν από την πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση» (1986, 44). Πρόβλημα στην περίπτωση αυτή θεωρείται η αδυναμία πρόσβασης σε στοιχεία που να επιτρέπουν συγκρίσεις με τις δαπάνες που συνεπάγεται η ενοικίαση. Η αδυναμία αυτή αποδίδεται σε τεχνικές δυσκολίες και ειδικότερα σε εκείνες που αφορούν τη συλλογή των σχετικών στοιχείων και την αναγωγή τους σε συγκρίσιμα μεγέθη με τις δαπάνες ενοικίασης (45-50).

τις στεγαστικές δαπάνες, στη σύνδεσή του με το βαθμό ικανοποίησης από τις στεγαστικές συνθήκες, στη διαφορετική ευελιξία της ιδιοκατοίκησης και της ενοικίασης όσον αφορά την κάλυψη των αναγκών στέγασης και, τέλος, στην άμεση σύνδεση του καθεστώτος ενοίκησης με τη χρήση της κατοικίας (Κουβέλη, 1986, 34-35).

15. Τα εννοιολογικά εργαλεία δεν μπορούν, ως γνωστόν, να λειτουργήσουν απομονωμένα. Έχουν νόημα και λειτουργούν μόνο διαρθρωμένα με άλλα στο πλαίσιο θεωρητικών προτάσεων.

Η βασική παρατήρηση που μπορεί να διατυπωθεί απέναντι σε μια τέτοια προσέγγιση αφορά το αναγώγιμο των δαπανών ιδιοκατοίκησης σε μορφή συγκρίσιμη με τις δαπάνες ενοικίασης. Οι πρώτες εντάσσονται σε πολύμορφες διαδικασίες απόκτησης κατοικίας που συνεπάγονται και την καταβολή κάποιων χρηματικών ποσών (αγορά με ή χωρίς δανειοδότηση, κληρονομιά—δωρεά— γονική παροχή/προίκα, αυτοστέγαση κτλ.). Η μελέτη των δαπανών στέγασης όμως δεν μπορεί να υποκαθιστά εκείνη των τρόπων απόκτησης της κατοικίας, όπως συμβαίνει *de facto* όταν το ενδιαφέρον που αποδίδεται στους δεύτερους εξαντλείται στις δαπάνες που συνεπάγονται. Το μεθοδολογικό αυτό ατόπημα είναι ίσως λιγότερο σοβαρό, ή μάλλον λιγότερο φανερό, σε συνθήκες περισσότερο ανεπτυγμένων καπιταλιστικών σχέσεων στον τομέα της κατοικίας από αυτές που χαρακτηρίζουν την υπό μελέτη πραγματικότητα, όπου ο βαθμός εκχρηματισμού των δαπανών είναι ιδιαίτερα υψηλός. Στις ελληνικές συνθήκες όμως, όπου όσον αφορά πολλούς τρόπους απόκτησης της κατοικίας ενυπάρχει υποκατάσταση χρηματικής από άλλου είδους δαπάνη (π.χ. υποκατάσταση ορισμένων δαπανών από προσωπική εργασία στο πλαίσιο της αυτοστέγασης ή πλήρης υποκατάσταση της χρηματικής δαπάνης από προσφορά γης στη διαδικασία της αντιπαροχής), το ατόπημα αυτό είναι και φανερό και σοβαρό.

Στην έννοια της υποκατάστασης βρίσκεται το επίκεντρο του προβλήματος. Η χρησιμοποίηση της έννοιας «υποκατάσταση» στην περίπτωση αυτή είναι τουλάχιστον πρωθύστερη αφού μπορεί να υποκατασταθεί μόνο κάτι που ήδη υπάρχει. Όσον αφορά την κατάσταση που μας απασχολεί, η υποκατάσταση είναι θεωρητική. Υποκαθίστανται, συγκεκριμένα, οι λογικά συνεπαγόμενες από τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις πρακτικές από τις πρακτικές που εμφανίζονται στην πραγματικότητα. Στο επίπεδο αυτό η υποκατάσταση είναι θεμιτή και υποδηλώνει τη δυνατότητα σύγκρισης μεταξύ καταστάσεων που χαρακτηρίζονται από κοινές κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις. Όμως, στο βαθμό που θα παραβλέψουμε ότι η υποκατάσταση αυτή αναφέρεται σε συγκεκριμένο θεωρητικό σχήμα, η ταύτιση/σύγχυση υποκαθιστάμενου και υποκαθιστώντος αποτελεί λογική συνέπεια. Έτσι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι δαπάνες στέγασης γίνονται ουσία των τρόπων απόκτησης της κατοικίας, καθώς και των τρόπων κατανάλωσής της γενικότερα, παραπέμποντας σε θεωρητικά σχήματα ανάλυσης των διαδικασιών παραγωγής και κατανάλωσης της κατοικίας όπου ο εκχρηματισμός των διαδικασιών απόκτησης κατοικίας είναι σχεδόν ολοκληρωτικός (π.χ. Toralov, 1973α και 1973β).

Είναι φανερό ότι, αν δεχτούμε τα βασικά σημεία της ανάλυσης για το ζήτημα της κατοικίας στην Ελλάδα που παρουσιάστηκαν προηγουμένως, η σημασία της διερεύνησης των δαπανών στέγασης σχετικοποιείται ανάλογα με τον τρόπο απόκτησης της κατοικίας. Παράλληλα, βέβαια, δεν αποτελεί

πρόβλημα, στο πλαίσιο της ανάλυσης αυτής, η αδυναμία σύγκρισης ανόμοιων διαδικασιών, αφού το μέτρο σύγκρισης (οι δαπάνες στη συγκεκριμένη περίπτωση) δεν συνδέεται κατά τον ίδιο τρόπο με τη δομή τους. Εξάλλου, στο πλαίσιο των πολύμορφων διαδικασιών που αποτελούν οι διάφοροι τρόποι απόκτησης κατοικίας, διερευνητικά σχήματα που βασικό στόχο έχουν τον εντοπισμό του ποσοστού των οικογενειακών προϋπολογισμών που αφιερώνεται σε στεγαστικές δαπάνες, είναι περιοριστικά —ακόμη και ως προς τη νεοκλασική λογική που υφέρπει συνήθως σε αυτά— αφού, αν μη τι άλλο, και οι οικογενειακοί προϋπολογισμοί δεν αποτελούν δεδομένα μεγέθη, αλλά, αντίθετα, συναρτώνται και με την αύξηση της οικονομικής προσπάθειας που συνεπάγεται η πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση.

* * *

Ένας από τους λόγους που οδήγησαν στην επιμήκυνση του ερωτηματολογίου για τις στεγαστικές συνθήκες ήταν και η απόφασή μας να μην περιορίσουμε αυστηρά στον φυσικό χώρο της κατοικίας. Επεκταθήκαμε τόσο σε ζητήματα της περιοχής κατοικίας, όσο και σε ζητήματα οικιακού εξοπλισμού. Η επέκταση αυτή δεν έγινε ούτε τυχαία ούτε για να εναρμονιστούμε απλώς με κάποιες διεθνείς πρακτικές στις σχετικές έρευνες (π.χ. Department of Housing, 1976, INSEE, 1980). Θεωρώντας την κατανάλωση της κατοικίας τμήμα της διαδικασίας αναπαραγωγής των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και θέλοντας η διερεύνησή μας να φωτίσει όσο το δυνατόν πληρέστερα τη θέση του τμήματος αυτού στη συνολική διαδικασία αναπαραγωγής τους, εκτιμήσαμε ότι το δεύτερο θα ήταν αδύνατο αν δεν συμπεριλαμβάναμε στοιχεία για την περιοχή κατοικίας (λόγοι επιλογής της περιοχής, συχνότητα μεταγκαταστάσεων κτλ.), ενώ θα ήταν δυσκολότερο αν δεν συμπεριλαμβάναμε στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό που μορφοποιεί σε μεγάλο βαθμό την κατανάλωση της κατοικίας.

Τότε, όμως, γιατί δεν συμπεριλάβαμε και τη χρήση της κατοικίας που συγκεκριμενοποιεί ακόμη περισσότερο την πραγματική φυσιγνωμία της κατανάλωσης κατοικίας; Η Α. Κουβέλη υποστηρίζει ότι στο θέμα αυτό υπήρξε αλλαγή πλεύσης την τελευταία στιγμή, η οποία μάλιστα πραγματοποιήθηκε χωρίς να συνειδητοποιηθούν οι λόγοι (1986, 68-69). Η ίδια θεωρεί ως βασικούς λόγους της εγκατάλειψης αυτής τόσο τα τεχνικά προβλήματα, όσο και τις δυσκολίες προσέγγισης των διαφόρων πολιτισμικών προτύπων που συνδέονται με τη χρήση της κατοικίας (69-70).

Αιτιολογημένη πρόταση για να μη συμπεριληφθεί η διερεύνηση της χρήσης της κατοικίας σε αυτή τη φάση της έρευνας υπήρχε πριν από την έναρξη της διαδικασίας εκπόνησης του ερωτηματολογίου (Καμούτση, Μα-

λούτας, 1986α, 69-70).¹⁶ Ο σημαντικότερος λόγος για την επιλογή αυτή έχει σχέση με μορφή του ερωτηματολογίου και την καταλληλότητά της για τη συγκεκριμένη διερεύνηση. Όταν αναφερόμαστε στα χαρακτηριστικά της κατοικίας, στον εξοπλισμό της περιοχής της, στον οικιακό εξοπλισμό κτλ., αναφερόμαστε σε ένα υπάρχον πλαίσιο της κατανάλωσης της κατοικίας για την ύπαρξη/μη ύπαρξη του οποίου μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι απόψεις των μελών του νοικοκυριού είναι μάλλον κοινές. Κατά συνέπεια, οι πληροφορίες που θα συλλεγούν θα αφορούν κάποια πλαίσια δυνατοτήτων κατανάλωσης κατοικίας, τα οποία θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να τυπολογήσουμε σύμφωνα με διάφορα κριτήρια. Η όλη δομή του ερωτηματολογίου είναι προσανατολισμένη σε μια τέτοια διερεύνηση «δυννητικών» καταναλώσεων, προσδιοριζόμενων από τα πλαίσια που προαναφέραμε. Τόσο το γεγονός ότι το σύνολο σχεδόν των ερωτημάτων μας είναι κλειστά, όσο και η επιλογή ως αποκλειστικού πληροφοριοδότη του/της υπευθύνου του νοικοκυριού αποτελούν σαφείς ενδείξεις ενός τέτοιου προσανατολισμού.

Η διερεύνηση της χρήσης της κατοικίας, από την άλλη πλευρά, βασίζεται σε άλλη λογική και προϋποθέτει άλλη μεθοδολογία. Στο πλαίσιο της δεν προσεγγίζονται οι δυννητικές αλλά οι πραγματικές πρακτικές κατανάλωσης. Έχοντας πολύ μικρότερη απόσταση από το συγκεκριμένο, η μελέτη της χρήσης της κατοικίας προϋποθέτει εργαλεία διερεύνησης τέτοια που να προσαρμόζονται στην ανάγκη καταγραφής των λεπτών αποχρώσεων της πραγματικότητας. Εξάλλου, η διερεύνηση αυτή πρέπει να καλύπτει το σύνολο των χρηστών της κατοικίας και όχι μόνο τον/την υπεύθυνο, αφήνοντας ουσιαστικά στην άκρη παιδιά και υπερήλικους που χρησιμοποιούν εξίσου, αν όχι περισσότερο, την κατοικία. Ανοιχτές ερωτήσεις, ανοιχτές συνεντεύξεις μεγάλης διάρκειας που να μην ολοκληρώνονται ίσως σε μια επίσκεψη, μικρότερο δείγμα, πολύ μεγαλύτερες απαιτήσεις στην επιλογή των συνεντευκτών είναι ορισμένες από τις απαραίτητες συνθήκες για τη διερεύνηση της χρήσης της κατοικίας. Τέτοιες συνθήκες, όμως, ήταν αδύνατο να δημιουργηθούν στο πλαίσιο του συγκεκριμένου ερωτηματολογίου. Τέλος, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι αν σε ορισμένα άλλα ζητήματα η επεξεργασία θεωρητικών προσεγγίσεων ήταν ελλιπής στο πλαίσιο της ερευνητικής ομάδας, όσον αφορά τη χρήση της κατοικίας ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη. Και μόνο το γεγονός αυτό θα έπρεπε να αρκεί για να αποκλείσει τη διερεύνησή της από την παρούσα φάση.

* * *

16. Η εργασία αυτή είχε ολοκληρωθεί την άνοιξη του 1985. Για διάφορους λόγους, όμως, η δημοσίευσή της καθυστέρησε επί ένα χρόνο περίπου.

Μία από τις κριτικές που θα πρέπει να γίνει στο ερωτηματολόγιο αφορά τεχνική ατέλεια με ουσιαστικές όμως επιπτώσεις. Η τεχνική αυτή ατέλεια είχε επισημανθεί έγκαιρα από πολλά μέλη της ερευνητικής ομάδας χωρίς όμως τελικά να διορθωθεί, πράγμα που θέτει το ζήτημα —που τίθεται ούτως ή άλλως— του ενδεδειγμένου τρόπου λήψης αποφάσεων στο πλαίσιο των ερευνητικών ομάδων.

Η τεχνική ατέλεια στην οποία αναφερόμαστε αφορά τη διερεύνηση των τρόπων απόκτησης της κατοικίας. Μονάδα διερεύνησης για τη συγκεκριμένη έρευνα αποτελεί το νοικοκυριό. Το γεγονός αυτό θέτει μια σειρά προβλημάτων από τη στιγμή που θα παραβλέψει κανείς ότι το νοικοκυριό αποτελεί μια στατιστική σύμβαση και όχι μια κοινωνική πραγματικότητα. Νοικοκυριό, σύμφωνα με ορισμό της ΕΣΥΕ (1982, 13), αποτελεί κάθε πρόσωπο που ζει σε ξεχωριστή κατοικία και κάθε σύνολο προσώπων που ζουν στην ίδια κατοικία και λαμβάνουν τα γεύματά τους μαζί. Η χρησιμοποίηση της έννοιας του νοικοκυριού ως πρόσφορης μονάδας άμεσης ομαδοποίησης, υπαγορεύεται από τη δομή και τις ανάγκες των απογραφών πληθυσμού. Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει όμως ότι το νοικοκυριό αποκτά κάποια κοινωνική οντότητα. Επιπλέον, η έννοια του νοικοκυριού δεν έχει διαχρονικό χαρακτήρα: το νοικοκυριό δεν εξελίσσεται· νοικοκυριό στο οποίο προστίθενται ή αφαιρούνται μέλη αποτελεί νέο —άλλο— νοικοκυριό.

Η συζήτηση για τον ενδεδειγμένο τρόπο συλλογής της πληροφορίας όσον αφορά τους τρόπους απόκτησης της κατοικίας εγκλωβίστηκε για αρκετό χρονικό διάστημα στο δίλημμα κατά πόσον η απόκτηση αυτή θα έπρεπε να αναφέρεται στο νοικοκυριό συνολικά ή στο καθένα από τα συγκεκριμένα άτομα που το αποτελούν. Το δίλημμα αυτό ξεπεράστηκε όταν έγιναν φανερές οι αντιξοότητες του πρώτου σκέλους: Τι θα γινόταν με τις ενδεχόμενες εσωτερικές —στο νοικοκυριό— μεταβιβάσεις της κατοικίας που θα έπρεπε να αγνοηθούν και τι θα σήμαινε αυτό για τη μελέτη των τρόπων απόκτησης κατοικίας; Τι θα γινόταν με τις περιπτώσεις όπου μέλος του νοικοκυριού είχε αποκτήσει την κατοικία ως μέλος άλλου νοικοκυριού κτλ.

Παρ' όλο το ξεπέρασμά του όμως, το σχετικό δίλημμα άφησε τελικά ορισμένα ίχνη. Στις περιπτώσεις όπου υπάρχει συνιδιοκτησία της κατοικίας από μέλη του νοικοκυριού προβλέπεται η συμπλήρωση των στοιχείων για καθένα από τις διαδικασίες που οδήγησαν στην απόκτηση των αντίστοιχων τίτλων κυριότητας. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να συλλέξουμε σε αρκετές περιπτώσεις διπλά ή και τριπλά στοιχεία για μια κατοικία. Κάτι τέτοιο θα συμβεί, για παράδειγμα, στην περίπτωση όπου γονέας, ο οποίος είχε αγοράσει την κατοικία, μεταβίβασε την ψιλή κυριότητα στο παιδί του: τα στοιχεία που θα έχουμε θα αφορούν και τη μεταβίβαση της ψιλής κυριότητας αλλά και την παλαιότερη αγορά του συνόλου φυσικά της κατοικίας και όχι της επικαρπίας

που του έχει τώρα απομείνει. Το γεγονός αυτό, εκτός του προβλήματος που δημιουργεί στο επίπεδο της ποσοτικοποίησης των κατηγοριών των διαφόρων τρόπων απόκτησης κατοικίας, δημιουργεί περίεργες καταστάσεις στη συμπλήρωση σχετικού ερωτήματος, που αναφέρεται στον τρόπο απόκτησης και ταυτόχρονα στο ποσοστό κάθε τρόπου στις περιπτώσεις συνιδιοκτησίας. Αν ξαναγυρίσουμε στο παράδειγμα συνιδιοκτησίας που αναφέραμε προηγουμένως, με τις απαντήσεις που θα πάρουμε θα βρεθούμε μπροστά στο ανυπέρβλητο πρόβλημα της μετάφρασης της ψιλής κυριότητας σε ποσοστό συνιδιοκτησίας. Αν μετατρέψουμε το προηγούμενο παράδειγμα και αντί μεταβίβασης της ψιλής κυριότητας πάρουμε την περίπτωση μεταβίβασης του 50% της πλήρους κυριότητας, βρισκόμαστε μπροστά σε νέο πρόβλημα: η απάντηση όσον αφορά το παιδί θα είναι, για παράδειγμα, «δωρεά» όσον αφορά τον τρόπο και 50% όσον αφορά το ποσοστό. Για το γονέα ο τρόπος απόκτησης είναι «αγορά» και το ποσοστό είναι είτε 100% είτε 50%, ανάλογα με το αν αναφερόμαστε στη συγκεκριμένη διαδικασία απόκτησης ή στη σημερινή κατανομή των ποσοστών ιδιοκτησίας στο πλαίσιο του νοικοκυριού.

Για να αποφευχθούν τα προβλήματα που αναφέρθηκαν, το παραπάνω ζήτημα θα έπρεπε να είχε αντιμετωπισθεί με τον ίδιο περίπου τρόπο που αντιμετωπίζεται —αναγκαστικά— η συνιδιοκτησία μεταξύ μελών του νοικοκυριού και τρίτων, όπου απλώς θα επιλέγαμε, σύμφωνα με κάποια κριτήρια (π.χ. το μεγαλύτερο ποσοστό ή την πιο πρόσφατη μεταβίβαση), το τμήμα της συνιδιοκτησίας για το οποίο θα συλλέγαμε αναλυτικά στοιχεία.

Τα παραπάνω προβλήματα, που μπορεί να γίνουν πολύ πιο πολύπλοκα ανάλογα με τις συγκεκριμένες περιπτώσεις, οφείλονται, όπως είπαμε, στην απόδοση κοινωνικής οντότητας στην έννοια του νοικοκυριού και στην υφέρπουσα σύγχυση μεταξύ οικογένειας και νοικοκυριού. Η σύγχυση αυτή συνδέεται με τις συσχετίσεις μεταξύ του τρόπου ομαδικής συμβίωσης (νοικοκυριό) και ορισμένων κοινωνικών πρακτικών (π.χ. τρόπος απόκτησης κατοικίας) και αντιλήψεων (π.χ. ικανοποίηση από τις στεγαστικές συνθήκες), οι οποίες είναι αναγκαίες για τη διερεύνησή μας. Οι συσχετίσεις αυτές δεν μπορεί, σε επίπεδο θεωρητικής πρότασης, να αναφέρονται στο νοικοκυριό αλλά στην κοινωνική δομή για την οποία το νοικοκυριό αποτελεί απλώς τον τρόπο εμπειρικής προσέγγισης. Η οικογένεια με τη βασική δομή της, την ιστορικότητά της, τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα μέλη της, τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό της, τη θεσμική κατοχύρωση των λειτουργιών της, τις πρακτικές ιδεολογίες και τα γενικότερα ιδεολογικά σχήματα με τα οποία συνδέεται αποτελεί πρόσφορο εννοιολογικό εργαλείο για την ανάπτυξη θεωρητικών επεξεργασιών όσον αφορά τις παραπάνω συσχετίσεις. Οι επεξεργασίες αυτές προϋποθέτουν βέβαια την αποσαφήνιση της σχέσης νοικοκυριού/οικογένειας και κατά συνέπεια, τον σαφή ορισμό του νοικοκυριού.

Με την έννοια αυτή δεν μπορώ παρά να διαφωνήσω με την Α. Κουβέλη ό-
ταν, αναφερόμενη στο πρόβλημα της προσέγγισης του βαθμού ικανοποίησης
από τις στεγαστικές συνθήκες, υποστηρίζει ότι «η ουσία του προβλήματος
δεν έγκειται, βεβαίως, στον ορισμό της έννοιας “νοικοκυριό”. Ανεξάρτητα
από τις όποιες αντιρρήσεις για τον τρόπο προσδιορισμού κάποιων ατόμων
ως μελών ή μη του νοικοκυριού ή την κριτική για ορισμένες ασάφειες που
εμπεριέχει, ο οποιοσδήποτε διαφορετικός ορισμός δεν θα διευκόλυνε στο
ελάχιστο την αντιμετώπιση του συγκεκριμένου προβλήματος» (Κουβέλη,
1986, 78. Το βασικό θέμα, σύμφωνα με την ίδια, είναι ο προσδιορισμός του
νοικοκυριού σε διαφορετικές χρονικές στιγμές πράγμα που θεωρεί ότι «δεν
αποτελεί θέμα ορισμού της έννοιας νοικοκυριό» (78-79). Όμως, οι παρατη-
ρούμενες αλλαγές στη σύνθεση του νοικοκυριού ούτε εξαντλούν από μόνες
τους το ζήτημα του ορισμού του ούτε, κατά συνέπεια, διαφωτίζουν τον τρό-
πο ένταξης των κοινωνικά άμορφων ομάδων χρηστών κατοικίας (νοικοκυ-
ριά) και τη θέση του καθενός στο κοινωνικά δομημένο και σημαντικό πλαί-
σιο της οικογένειας.

* * *

Έχοντας καλύψει το σύνολο των παρατηρήσεων που θεώρησα σκόπιμο να
κάνω σχετικά με το ερωτηματολόγιο, θέλω να τονίσω την πεποίθησή μου ότι,
παρά τις ατέλειές του, θα αποτελέσει ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο για την προ-
σέγγιση των στεγαστικών συνθηκών.

Το ερωτηματολόγιο αυτό, παρά το γεγονός ότι αποτελεί προϊόν συμβι-
βασμού μεταξύ των διαφόρων αντιλήψεων που εκφράστηκαν στην ερευνητι-
κή ομάδα, διαθέτει έντονη ομοιογένεια. Μόνη εξαίρεση στο σημείο αυτό απο-
τελεί το τελευταίο του τμήμα, που αναφέρεται στο επίκαιρο πρόβλημα της
ενοικίασης (ΕΚΚΕ - ΕΣΥΕ, 1986, 29-30) το οποίο προσθέσαμε μετά από επιθυ-
μία του χρηματοδότη (ΥΠΕΧΩΔΕ) και προσιδιάζει περισσότερο σε σφυγμομέ-
τρηση παρά σε βασική έρευνα.

Οι παρατηρήσεις που διατύπωσα δεν έχουν, και ούτε θα μπορούσαν να
έχουν, αξίωση αντικειμενικής έκφρασης των απόψεων και των υπόλοιπων
μελών της ερευνητικής ομάδας. Εντάσσονται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμέ-
νης αντίληψης για το ερωτηματολόγιο και τη σχετική έρευνα γενικότερα.
Παρ' όλες όμως τις διαφορετικές αντιλήψεις, είναι γεγονός ότι όλα τα μέλη
της ομάδας έχουν σήμερα, λιγότερο ή περισσότερο, θετική αντίληψη για το
τελικό αποτέλεσμα, αναγνωρίζουν τη συμβολή τους σε αυτό και προσβλέ-
πουν στην επεξεργασία, έστω όχι με τον ίδιο τρόπο, των στοιχείων που θα
συλλεγούν.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Beaujeu-Garnier J., 1980, *Géographie Urbaine*, Παρίσι, A. Collin.
- Department of Housing, 1976, *English house condition survey*.
- ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 1986, *Δελτίο έρευνας για τις στεγαστικές συνθήκες των νοικοκυριών*, Αθήνα.
- Εμμανουήλ Δ., 1977, *Λαϊκή κατοικία*, Αθήνα, ΤΕΕ.
- Εμμανουήλ Δ., 1979, *Έρευνα κατηγοριών οικιστών εκτός δικτύου στεγαστικών ενισχύσεων*, Αθήνα, ΔΕΠΟΣ.
- ΕΣΥΕ, 1957-8, 1962-3, 1968-9, 1974, 1982, *Έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, 1973, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971*, δειγματοληπτική επεξεργασία, τ. II, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, 1974, *Προσωρινά συνοπτικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής κτιρίων της 1ης Δεκεμβρίου 1970. Κτίρια κατά βασικήν χρήση και αριθμόν ορόφων*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, 1975, *Προσωρινά συνοπτικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής κτιρίων της 1ης Δεκεμβρίου 1970. Οικοδομαί - κτίρια - κατοικία κατά αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, 1982, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1981*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, 1982, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971*, τ. V, τχ. I, Αθήνα.
- Giddens A., 1981, *A contemporary critique of historical materialism*, Λονδίνο, Macmillan.
- Ησαΐας Δ., Κοτζαμάνης Β., 1985, *Βόλος Πάτρα, Καβάλα*, ΕΚΚΕ-ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα.
- INSEE, 1980, *Les conditions de logement des menages en 1978*, Παρίσι.
- Καμούτση Π., Μαλούτας Θ., 1986α, *Προέρευνα για τις στεγαστικές συνθήκες. Συνεντεύξεις με νοικοκυριά στην περιοχή της Αθήνας*, ΕΚΚΕ - ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα.
- Καμούτση Π., Μαλούτας Θ., 1986β, «Καθεστώς κατοχής της κατοικίας, οικονομικός ορθολογισμός και στεγαστικές συνθήκες», *Τεχνικά Χρονικά*, 3, 97-118.
- Κοτζαμάνης Β., Μαλούτας Θ., 1985, «Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής-λαϊκής κατοικίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56, 129-154.
- Κουβέλη, Α., 1982, *Projet de recherche sur le logement et l'industrie du bâtiment en Grèce*, Αθήνα.
- Κουβέλη Α., 1984, «Το στοιχείο της παραμόρφωσης στην εμπειρική κοινωνική έρευνα: τυποποιημένο ερωτηματολόγιο και ελεύθερη συνέντευξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 54, 21-47.
- Κουβέλη Α., 1986, «Προβλήματα εμπειρικής προσέγγισης των στεγαστικών συνθηκών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 63, 30-81.
- Κουβέλη Α., Οικονόμου Δ., 1985, *Κρατική στεγαστική πολιτική*, ΕΚΚΕ-ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα.
- Κουβέλη Α., Σακελλαρόπουλος Κ. (με τη συνεργασία των Καμούτση Π., Κρέμου Π., και Μαλούτα, Θ.) 1984, *Στεγαστικές συνθήκες στην Ελλάδα, σχεδιασμός της έρευνας*, Αθήνα ΕΚΚΕ-ΥΧΟΠ.
- Μαλούτας Θ., 1986, «Ανάγκες στέγασης. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και υποθέσεις για τη διερεύνηση του θέματος στις ελληνικές συνθήκες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, 146-165.
- Preteceille E. (με τη συνεργασία των Pinçon M. και Rendu P., 1975, *Équipements collectifs, structure urbaine et consommation sociale*, Παρίσι, CSU.
- Topalov, C., 1973α *Capital et propriété foncière*, Παρίσι, CSU.
- Topalov, C., 1973β, *Les promoteurs immobiliers*, Paris — La Haye, Mouton.